»JAVNI INTELEKTUALEC« MED ZGODOVINOPISJEM IN POLITIKO ZGODOVINE

OTO LUTHAR

Povzetek

Podobno kot vsi drugi pojavi in prakse je tudi pojav javnega intelektualca treba obravnavati znotraj običajnega koordinatnega sistema časa in prostora. Na ta način namreč še najhitreje spoznamo, da gre za relativno mlad, prostorsko omejen in precej nekonsistenten pojav. S precejšnjo gotovostjo je namreč mogoče trditi, da tako imenovani javni intelektualci najkasneje sredi prejšnjega stoletja prenehajo biti enciklopedisti. Je torej pojav, ki se je rodil v zadnjih desetletjih osemnajstega stoletja, po slabih dveh stoletjih v svoji izvorni pojavnosti skoraj popolnoma zamrl? Ali pa se je spremenil samo način uprizarjanje vloge javnega intelektualca – spremenil do te mere, da je vsak poskus celovite razlage sveta v nekem trenutku postal nekoliko arhaičen … ali celo sumljiv? Je za to kriv tehnološki razvoj ali atomizacija znanja … ali celo dehirearhizacija javnega diskurza? Na podlagi odgovorov na ta in z njimi povezana vprašanja poskuša avtor predstaviti status »javnega intelektualca« znotraj zgodovinopisja. Na podlagi korenitih sprememb, ki jih je v profesionalno interpretacijo preteklega dogajanja vnesla deobjektivizacija historične interpretacije poskuša ugotoviti, kdaj in zakaj zgodovinarke in zgodovinarji hočeš nočeš nastopajo v vlogi javnega intelektualca, pri tem zapustijo polje zgodovinopisja in se znajdejo na področju politike zgodovine oz. politike preteklosti.

Oto Luthar je raziskovalec v Sekciji za interdisciplinarne raziskave ZRC SAZU in predavatelj na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici; e-pošta: Luthar@zrc-sazu.si.

S stališča zgodovinopisja je pojem/pojav »javni intelektualec« razmeroma[1] mlada, prostorsko omejena in precej neobstojna institucija. Pomen in vloga javnih intelektualk in intelektualcev sta se nenehno spreminjala, o čemer priča tudi stalna skrb za njihov obstoj. Strah pred morebitnim izginotjem javnih intelektualcev je namreč prisoten od trenutka, ko so se začeli uveljavljati kot sestavni del javnosti.[2] V posameznih metropolah (Parizu, Londonu, New Yorku, Berlinu …) se je to zgodilo že konec 18., v večjem delu kontinentalne Evrope in ZDA pa v 19. stoletju. Podobno kot njuna obseg in vpliv sta se spreminjala tudi njuna značaj in način delovanja. Enciklopedisti,[3] katerih čas se razteza vse do prve svetovne vojne, so bili nekaj povsem drugega kot družbeno angažirani intelektualci iz prelomnih let med obema vojnama, slednji pa nikakor niso primerljivi z javnimi intelektualci v različnih obdobjih po drugi svetovni vojni. Preostanek stoletja je namreč treba razdeliti vsaj na čas pred prelomnimi osemdesetimi leti in po njih. Časa hladne vojne ne kaže primerjati z leti tik pred socializmom in po njegovem koncu, povsem novo prelomnico pa napoveduje refleksija prvega obdobja po demokratizaciji »vzhodne obale Evrope«. Sodeč po historični skici, bi torej lahko sklepali, da se je institucija, ki so jo v prvem obdobju poosebljali ljudje kot Voltaire in pozneje Emile Zola,[4] v slabih dveh stoletjih nenehno spreminjala, njeno poslanstvo pa je v veliki meri ostalo nespremenjeno.

Če je to res, potem je poslanstvo javnega intelektualca bistveno obstojnejše od uprizarjanja njegove vloge? Če je to res, potem se ni spremenila ambicija za celovitejšo razlago, temveč okoliščine, v katerih so se znašli javni intelektualci, okoliščine, zaradi katerih sta se spremenila njihova vpliv in pomen …

Je za to kriv tehnološki razvoj ali atomizacija znanja in dehierarhizacija javnega diskurza?

Na podlagi odgovorov na ta in z njimi povezana vprašanja v prispevku skušam predstaviti status javnega intelektualca znotraj zahodnjaškega zgodovinopisja, s poudarkom na razpravi znotraj slovenske historiografije po letu 1980. Točneje, na podlagi konkretnih sprememb, ki jih je v profesionalno interpretacijo preteklosti vnesla deobjektivizacija historične interpretacije, skušam ugotoviti, kdaj in zakaj zgodovinarke in zgodovinarji nastopajo tudi v vlogi javnega intelektualca. V sklepnem delu tega premisleka pa se posvečam okoliščinam in razlogom, zaradi katerih zapustijo polje zgodovinopisja, obenem pa zgubijo tudi kredibilnost javnih intelektualcev. Znotraj več desetletij trajajoče razprave o tem, ali lahko nekdo istočasno dela na določenem strokovnem področju in nastopa v vlogi javnega intelektualca, torej ne gre toliko za vprašanje okoli stalne ali občasne združljivosti vlog, temveč za vprašanje, v katerih primerih strokovnjak/javni intelektualec hkrati zapravi obe kvalifikaciji. V trenutku, ko se zgodovinarka/zgodovinar izneveri strokovnim kriterijem, zapravi tudi status javne/-ga intelektualca/-ke. Kar mu/ji v tem primeru preostane, je potegovanje za vlogo dnevnopolitičnega komentatorja, v strokovnem smislu pa polje politike zgodovine oz. politike zgodovinopisja.

I

Na tem mestu se posvečam predvsem tistemu delu kratke zgodovine fenomena javnega intelektualca, ki je pomemben za osrednji del razprave. Po drugi strani pa tudi sam ne morem brez poskusa osnovne opredelitve tega pojava. Ne nazadnje tudi zaradi posebne vloge sodobnih zgodovinarjev kot razlagalcev nastanka vsakokratne

nacionalne skupnosti in z njimi povezanih dogodkov, akterjev in procesov, zaradi vloge torej, ki jih vse prehitro, prepogosto, predvsem pa neupravičeno uvršča med javne intelektualce.

Tudi zato se strinjam z mnenjem skromne manjšine tistih zgodovinarjev, ki menijo, da javni intelektualci niso vsi ljudje, ki se ukvarjajo »z velikimi javnimi zadevami svojega časa« oz. z značilnostmi »javne kulture« (Banner 2012, 158–167), temveč posameznice in posamezniki, ki so v primerjavi s profesionalnimi intelektualci (s profesorji, z raziskovalci …) ter kritiki in komentatorji … sposobni prispevati poglobljeno refleksijo ključnih vprašanj in izzivov svojega časa. Menim, in v tem se strinjam z Jamesom M. Bannerjem, da javni intelektualci – v primerjavi z novinarji, s kronisti, kritiki … – praviloma ne nastopajo kot vsakdanji komentatorji političnega ali kulturnega dogajanja, temveč s poglobljeno refleksijo in sintezo dogajanja skušajo razložiti družbeno patologijo in nakazati mogoči razvoj vsakokratne družbe.

Glede na to se *ne* strinjam s tistimi, ki menijo, da gre pri razmisleku o javni vlogi intelektualca za pleonazem oz. za samoumevno prekrivanje vlog. Zato jih tudi ne morem primerjati z vojaki, katerih osnovno in nedvoumno poslanstvo je vojskovanje (Collini 2002, 20). Res je sicer, da je nagli razvoj univerzitetnega sistema po drugi svetovni vojni do določene mere zmanjšal težo in domet tako imenovanih akademskih intelektualcev, vendar to ne spremni dejstva, da večina univerzitetnih – v nekaterih primerih pa tudi srednješolskih – profesorjev ni in verjetno nikoli ne bo nastopila v vlogi javnih intelektualcev. Nasprotno, zelo malo se jih je odločalo za javno predstavitev svojih idej, ki bi po njihovem mnenju lahko zanimale širšo javnost. Večina je pisala in piše za t. i. akademsko javnost, res pa je, da so nekateri med njimi prepričani, da pri tem nagovarjajo tudi širšo intelektualno javnost. Tudi zato se je v razpravi o vlogi in pomenu javnega intelektualca postopoma oblikovalo vprašanje o njegovem vplivu na javno mnenje, o dometu njegovih idej in o razliki med njim in ideologom ali družbenim komentatorjem. Pri tem nemalo razpravljavcev smisel dela javnih intelektualcev vidi prav v tej razliki. Po njihovem[5] mnenju javni intelektualci s svojimi poglobljenimi intervencijami vsaj do določene mere relativizirajo pristransko in poenostavljeno poročanje novinarjev ter s tem do določene mere uravnotežijo obravnavo posameznega časa ali določenega dogajanja. Na to ne nazadnje opozarja že Voltaire, ki v svojih nasvetih novinarju svari pred »babjimi čenčami«, s katerimi nekateri zamenjujejo poročilo o nekem dogajanju. Tudi zato novinarjem odsvetuje ukvarjanje s starejšimi obdobji, saj je prepričan, da spregledajo najpomembnejše.[6]

To modrost je večji del druge polovice prejšnjega stoletja uspešno oznanjal tudi Istvan Deak, ameriški zgodovinar madžarskega izvora, ki opozarja na to, da je ob premisleku madžarske revolucije po prvi svetovni vojni ob Beli Kunu treba govoriti tudi o njegovem sodobniku Beli Bartoku. Ob tem ne smemo pozabiti na vrsto žensk, ki so, podobno kot v drugih okvirjih, spregledane tudi pri obravnavi te teme. Razen glasov najodmevnejših avtoric, kot so Hannah Arendt, Mary Beard, Simone de Beauvoir, Natalie Zemon Davis, Angela Davis, Agnes Heller, Slavenka Drakulić, Svetlana Makarovič …, je bilo (in je) v javnih razpravah na obeh straneh Atlantika slišati razmeroma malo javnih intelektualk. Podobno velja za t. i. globalne intelektualce, ki so kljub intenzivni internacionalizaciji akademskega dela izjemno redki. Po mnenju Thimotyja Snyderja živimo v tem pogledu še vedno v času nacionalnih intelektualcev. O tem, tako Snyder, ne nazadnje pričajo posamezniki, na

primer Vaclav Havel, Adam Michnik ali Slavoj Žižek, ki je sicer fenomen posebne vrste.[7] Sicer pa je Žižek bolj kot vzorčni primer globalnega oz. »cirkulirajočega« javnega intelektualca primeren za razmislek o tem, kako bi javni intelektualec moral artikulirati in posredovati svoja stališča. Po Snyderjevem mnenju bi moral vsak javni intelektualec biti še posebej odkrit, vendar ne provokativen, zavzet, ko tematizira problem lokalnega/nacionalnega okolja, in zadržan, ko komentira dogajanje na globalni ravni, razen ko je treba opozoriti na neresnice, ignoranco, neznanje in neumnosti, ki so vedno in povsod enako škodljivi in enako razdiralni. Snyder je tudi eden redkih, ki opozarja na vlogo dobrih urednikov, ki so sposobni, podobno kot vplivni javni intelektualci, zaznati »duh časa« oz. znajo najti ljudi, ki to znajo še bolje od njih.

Sicer pa je najbolj znani slovenski filozof nadvse primeren tudi za razmislek o dvojni vlogi akademika – javnega intelektualca. In tudi s tem vprašanjem so se doslej najpogosteje ukvarjali zgodovinarji. Še posebej v razpravi o objektivnosti vsakokratne interpretacije, na robu katere so se nekateri spraševali tudi o tem, zakaj nekdo, ki se profesionalno ukvarja z interpretacijo preteklosti, od časa do časa ne bi mogel biti tudi vpliven javni komentator ali kritik. Drugi so spet trdili, da je status javnega intelektualca tesno povezan s posameznikovim statusom, in dodajali, da je javni intelektualec lahko samo nekdo, ki je popolnoma neodvisen. Tisti, ki so prisegali na ta kriterij, so pri tem dokaj hitro ugotovili, da je v tem primeru javnih intelektualcev, vsaj v določenih predelih sveta, bore malo.[8] Temu spoznanju je običajno sledilo obžalovanje nad siromašenjem kulture javne razprave, začinjeno z nostalgijo za časi, ki naj bi jih odločilno sooblikovali prav javni intelektualci. Nostalgiki pri tem skoraj praviloma mislijo na akademike, ki so s svojimi razpravami vplivali na javno razpravo o stanju družbe. Na filozofe in zgodovinarje, ki so svarili pred političnimi puhlicami o uporabnosti zgodovine za življenje, nacionalizmom (Trevelyan 1903, 26) in neznanjem (Johan Huizinga v Stern 1973, 289–304)). Trevelyan je ob tem zanimiv tudi za razmislek o vzgoji javnosti.[9]

Poleg tega je prav v razmišljanju nostalgikov najlažje najti vzroke za morebitno odsotnost javnih intelektualcev oz. za domnevno zmanjšanje vpliva njihovega delovanja. Med tistimi, ki menijo, da vpliv javnih intelektualcev plahni, je ne nazadnje tudi že omenjeni zgodovinar James Banner ml., ki ob inflaciji univerzitetnega izobraževanja in z njo povezanimi spremembami življenjskih pogojev velikega dela intelektualcev v univerzitetnem okolju razloge za nastalo situacijo vidi v:

- naraščanju vpliva in moči elektronskih medijev;
- atraktivnosti filmske in televizijske industrije, ki, predvsem v ZDA, pritegne zelo veliko talentiranih intelektualcev;
- usihanju interesa (predvsem elektronskih medijev) za poglobljeno refleksijo in komentarje in končno
- v prostovoljnem getoiziranju kompetentnih posameznic in posameznikov v posamezne akademske ustanove (Banner 2012, 161–162).

Mnenja o vplivu naštetih sprememb so deljena. Del razpravljavcev opozarja na neskončne možnosti, ki da jih ponuja tehnologija in se veseli pozitivnih posledic demokratizacije »Vzhodne« Evrope. Nasproti jim stojijo skeptiki, ki opozarjajo na siromašenje javne razprave, do katere naj bi prišlo prav zaradi tehnološkega razvoja. V trenutku, ko lahko svoje mimogrede navrženo mnenje objavi vsak uporabnik

telefona, poglobljena razprava javnega intelektualca sploh ne pride do izraza. Še posebej v okoljih s šibko tradicijo demokratične javne razprave, kjer podobno kot na Madžarskem prihaja do ponovne temeljite reinterpretacije in nacionalizacije preteklosti.

Sodeč po mnenju ljudi, kot je Deak, gre pri spremembah vloge javnih intelektualcev za dolgoročni in do določene mere ponavljajoči se trend, ki ga ne morejo zajeziti še tako zavzeti pozivi za ohranitev prostora za demokratično javno razpravo. Še več, domet javno izražene skrbi za kakovost refleksije družbenih sprememb in kulturnih trendov je silno skromen, še posebej, če ji nasproti stojijo »ministrstva za ohranjanje spomina«, politične elite in z njimi povezani mediji.

Ker za vprašanje soodvisnosti med mediji in javnimi intelektualci nisem kompetenten, se na tem mestu osredinjam na konstrukcijo in interpretacijo vsakokratnega dogajanja. A tudi v tem primeru me zanima samo interpretacija, ker tudi za odgovor na vprašanje, kdaj in zakaj nek dogodek postane dogodek, nimam potrebnega znanja. A tudi pri interpretaciji aktualnih dogodkov lahko resneje razmišljam predvsem ob vprašanju, zakaj in kako nekateri od njih postanejo zgodovina.

Ne glede na povedano pa verjetno ne tvegam preveč, če podobno kot mnogi pred menoj ugotovim, da vse več medijev zapira že tako ozke okvirje za poglobljeno analizo dogajanja v družbi. Poleg tega vsi po vrsti od t. i. ekspertov pričakujejo čim preprostejše in enoznačne sodbe. Javni intelektualci, ki na to pristanejo, tvegajo (najmanj) dvoje: poenostavljanje in legitimiranje vnaprej pripravljene interpretacije medija, ki jih je instrumentaliziral. Pri tem puščam ob strani očitek, da kot dežurni komentatorji za (pre)veliko tem gotovo izgubijo del svoje kredibilnosti. Ne nazadnje je tudi to predmet strokovnjakov, ki se ukvarjajo z mediji.

V okviru premisleka o javni tematizaciji preteklosti in javnih intelektualcih iz zgodovinarskih vrst me zato zanima predvsem odgovor na vprašanje, kaj zgodovinarji vendarle lahko naredijo za posredovanje svojih spoznanj onkraj ozkih okvirjev strokovne javnosti. Zanima me, v kolikšni meri morajo strokovno govorico prilagoditi t. i. javnemu diskurzu. In končno, zanima me, kako se pri tem lahko izognejo instrumentalizaciji in profanizaciji svojega dela. Nasvet, ki ga pogosto srečamo pri britanskih[10] in severnoameriških kolegih, v veliki meri spominja na razmislek utemeljiteljev *nouvelle histoire* s sredine preteklega stoletja. Ne nazadnje so tudi predstavniki treh generacij t. i. annalovskega gibanja govorili o tem, da je treba preteklo dogajanje vezati na konkretne, po možnosti anonimne akterje in marginalizirane družbene skupine, predvsem pa poskrbeti za razumljivo pripoved. To po drugi strani ne pomeni, da svoja strokovna dela preprosto prepišejo v novinarski jezik, temveč da jih umestijo v širši historični in družbeni kontekst. Slednje je še posebej pomembno za osrednji del pričujoče razprave. Podobno kot nasvet, da zgodovinar tudi v vlogi javnega intelektualca ne sme podcenjevati oz. patronizirati svojega občinstva. Slednje je še posebej pomembno za okolja, ki so sredi prelomnih družbenih sprememb. Sredine, v katerih poteka boj za interpretacijo preteklosti, in končno za sredine, v katerih je brezkompromisno napadanje oz. obramba idej bolj cenjena kot njihova analiza. Slovenija, kakor tudi celotna »vzhodna obala Evrope«, je tak prostor in v nadaljevanju se posvečam značilnostim, ki zadevajo javno rabo zgodovine oz. status tistih javnih intelektualcev, ki svoje delo temeljijo na (re)interpretaciji preteklosti.

II

Preden pa se tega zares lotim, moram najprej predstaviti osnovni kategorialni aparat. Točneje, v poskusu opredelitve statusa, vloge in pomena javnega intelektualca v razpravi o preteklosti (pa naj bo ta zgodovinar ali ne) je treba na kratko opredeliti vsaj tri osnovne pojme: *preteklost*, *zgodovino* in *politiko zgodovinopisja*.

Še posebej pomembna je vpeljava pojma politika preteklosti/zgodovine oz. zgodovinopisja. Še več, brez njega sploh ni mogoče razumeti okoliščin za instrumentalizacijo zgodovinarjev v vlogi kvazijavnih intelektualcev. Brez rekonstrukcije vsakokratne politike zgodovine ni mogoče v nobeni od nekdanjih socialističnih držav med Estonijo in Grčijo na ustrezen način opredeliti/rekonstruirati okoliščin, v katerih posamezni profesionalni zgodovinarji v občasni vlogi kvazijavnih intelektualcev postanejo politični komentatorji ali celo odkriti podporniki stališč določenih političnih skupin.

A vrnimo se na začetek. Kar zadeva prva pojma, ne bi smelo biti večjih težav, saj so se po dokončni deobjektivizaciji historične interpretacije v zadnji tretjini prejšnjega stoletja profesionalni interpreti preteklosti zvečine dokopali do konsenza.

V skladu s tem lahko v okvir *preteklega* umestimo vse, kar se je zgodilo, pri čemer družboslovce in humaniste praviloma zanima predvsem to, kar se je dogajalo človeku. Vse drugo – nastanek in razvoj planeta, klimatske spremembe, razvoj vrst do pojava človeka – je predmet naravoslovja. Do stika med področji pride v trenutku, ko spremembe v naravi vplivajo na spremembe življenjskega okolja človeka. Dober primer za to je razprava Mitje Brodarja *Stara kamena doba v Sloveniji.* V njej se namreč srečamo z življenjskim okoljem neandertalca in homo sapiensa na ozemlju današnje Slovenije v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi najdišči iz tega obdobja. Na videz dolgočasna primerjava tehnike odbijanja ozkih klinov, ki je značilna za sodobnega človeka, s tehniko odbijanja širokih klinov, ki jo je obvladal neandertalec, je namreč nadvse zanimiv uvod v revolucijo, ki je trajala okoli dva milijona let in ki je človeka iz Potočke zijalke pripeljala na Luno ...

Druga pomembna značilnost preteklosti je njena neponovljivost. Ko se nekaj zgodi, je to za nas nedostopno, zaradi česar se moramo zateči k odtisom, ki so za tem dogodkom ostali. Ali, kot je eden junakov britanske nadaljevanke Umori na podeželju parafraziral Davida Loewenthala: »Yesterday is another Country – Borders are now closed«.

Slednje ponuja tudi del odgovora na podvprašanje o tem, kaj je zgodovinopisje, pri katerem pa se zgodovinarke in zgodovinarji zatekajo k formuli, ki jo je slovenskemu zgodovinopisju pred dobrimi šestdesetimi leti prvi predstavil Bogo Grafenauer. Gre namreč za proces, v katerem zgodovinar na podlagi zgodovinskih virov rekonstruira preteklo oz. zgodovinsko dogajanje.

> *Rezultat tega, kar nastane, je zgodovina oz. vidik sveta, tj. preteklost. Zgodovino oblikuje/proizvaja skupina ljudi (v naši kulturi največkrat plačani zgodovinarji), ki se svojega dela lotevajo na vzajemno prepoznavne načine, ki so epistemološko, metodološko, ideološko in praktično umeščeni. Njihovi proizvodi so takoj, ko zaokrožijo med ljudmi, podvrženi vrsti rab in zlorab, ki so logično neskončne, a dejansko v splošnem ustrezajo nizu oporišč moči, ki obstajajo v vsakem trenutku in strukturirajo ter distribuirajo pomene zgodovin po spektru dominantnosti in marginalnosti* (Luthar idr. 2006, 650, 651).

Zadnji stavek enega najprodornejših teoretikov zgodovinopisja pa je pravzaprav že del politike zgodovine oz. politike preteklosti, do katere pa bomo prišli čez nekaj vrstic.

Pri iskanju odgovora na vprašanje, kaj je zgodovina, je namreč poleg pravkar povedanega treba dodati, da

> *noben zgodovinar ne more zaobjeti in priklicati celote preteklih dogodkov, saj je njihova 'vsebina' dejansko brez meja. Obnoviti je mogoče le delček tega, kar se je zgodilo, in nobeno zgodovinarjevo poročilo se nikoli ne more natančno ujemati s preteklostjo: že zgolj obseg preteklosti onemogoča totalno zgodovino. Večina podatkov o preteklosti ni bila nikoli zabeležena in večina ostalega je izpuhtela* (prav tam, 651).

Naj torej povzamem: *Zgodovina* je rezultat, *zgodovinopisje* pa proces profesionalnega preučevanja *preteklosti*, pri čemer je od sredine 20. stoletja prišlo do temeljite spremembe pri pojmovanju tega rezultata. Skoraj simultano je tako v ZDA kot v Franciji prišlo do artikuliranja resnega dvoma o tem, da je mogoče preteklo dogajanje podati objektivno oz. da je mogoče oblikovati obče veljavno podobo o kateremkoli dogodku, procesu, osebi iz preteklosti. Glede na to je mogoče zaključiti, da je tudi rezultat zgodovinarjevega dela podvržen stalnemu spreminjanju in je zato prav tako proces.

Ena izmed posledic tega spoznanja, predvsem pa posledica prevlade nacionalnega zgodovinopisja, pa je bila dokončna artikulacija tega, kar imenujemo *politika zgodovine*.

Po mnenju Petre Bock in Edgarja Wolfruma (Bock, Wolfrum 1999, 9), ki sta ta pojem dokončno postavila na historiografski zemljevid, gre pri tem za proces, v katerem sodobne politične elite, ki z oblikovanjem in s preoblikovanjem temeljnih družbenih predstav, norm, vrednot in simbolov nenehno posegajo v oblikovanje interpretacije preteklosti. Glede na to je politiko zgodovine mogoče opredeliti kot ideološko interpretacijo preteklosti, do katere pride v trenutku, ko se pogled interpreta zlije s samorazumevanjem oz. perspektivo obravnavanega akterja ali določene skupine. To pa je obenem tudi točka, ko zgodovinar v vlogi javnega intelektualca izgubi legitimnost oz. je to tudi bistvena razlika med javnimi intelektualci in zgodovinarji na eni ter vsemi preostalimi udeleženci javne razprave na drugi strani. Zgodovinar je torej lahko oboje, javni intelektualec in zgodovinar, ne more pa biti javni intelektualec – zgodovinar in politični komentator. Slednje še posebej velja za javne intelektualce v nekdanjih socialističnih državah, v katerih so pred letom 1989 med javne intelektualce prištevali samo disidente. K temu je gotovo največ prispeval severnoameriški in, nekoliko manj, zahodnoevropski orientalizem. A to ni predmet pričujoče razprave. Na tem mestu želim na konkretnem primeru pokazati, da zgodovinar lahko zadosti tako strokovnim kriterijem kakor tudi kriterijem za vlogo javnega intelektualca.

K odločitvi, da v podporo svojemu argumentu predstavim britanski primer, je v veliki meri prispevalo spoznanje, da posameznik oz. posameznica lahko nastopa v obeh vlogah le, če javnemu interesu služi tudi medij, znotraj katerega nastopa. Točneje, če je tudi medij razbremenjen ekonomskih in političnih pritiskov. Britanski BBC, prav tako pa tudi ugledni univerzi (Cambridge in Oxford), ki sta zaposlovali oba akterja polemike, ki jo bom predstavil v nadaljevanju, je tovrstnim pogojem za-

dostil, zato se zdi primer še toliko relevantnejši. Poleg tega vrnitev v zadnje desetletje prevlade radia eni najzanimivejših polemik o zgodovini zgodovinopisja podeljuje tudi primerno patino oz. zgodovinsko distanco, ki je za velik del zgodovinarjev še vedno ključni predpogoj za zgodovinarsko tematizacijo.

A tudi to je že druga tema. Posvetimo se raje napovedani polemiki, katere osrednja akterja sta bila zgodovinar in diplomat Edward H. Carr, avtor knjige *Kaj je zgodovina?*, ene najbolj prodajanih in prevajanih razprav o zgodovinopisju sploh, ter filozof in zgodovinar Isaiah Berlin.

Carr je za to razpravo še posebej primeren, ker je vedno znova opozarjal na to, da med preteklostjo in sedanjostjo poteka dvosmerni promet. Sedanjost je pri tem do določene mere razumel kot odlitek preteklosti, obenem pa poudarjal, da je ta popolnoma odvisna od vsakokratne perspektive interpreta. Ker je podobno razmišljanje pripisal filozofom, ki da v razpravi o zgodovinopisju neprestano lovijo ravnotežje med nevarnostmi objektivističnega determinizma in neskončnim breznom subjektivističnega relativizma,[11] se je nehote zapletel v spor z Berlinom. Kot vedno je tudi ta polemika imela svojo predzgodovino. Berlin se namreč ni strinjal že z njegovo *Zgodovino Sovjetske zveze*. Kot sin beguncev pred revolucijo je namreč težko delil Carrove simpatije do boljševistične oblasti, predvsem pa ni mogel sprejeti njegovega zavzemanja za nepristransko obravnavo dogajanja. Sam je bil namreč prepričan, da gre v zgodovini tudi za moralne odločitve, zaradi česar lahko zgodovinarji tudi presojajo, in ne le razlagajo preteklo dogajanje. Carr je odgovoril s posebno serijo predavanj, ki so bila objavljena na tretjem radijskem programu BBC, v BBC-jevem tedniku *The Listener*, na koncu pa tudi v knjižni obliki. Za to razpravo je pomembno predvsem, da je delo, ki so ga doslej prodali že v več kot četrt milijona izvodih, v največji meri rezultat javne razprave dveh javnih intelektualcev, in to v okolju/mediju, ki je sredi preteklega stoletja sooblikoval/-o pojem in akterje javne intelektualne razprave.

Na začetku šestdesetih let televizija v Veliki Britaniji še ni izpodrinila radia, BBC-jev tretji program pa je redno gostil razpravljavce, kot so filozof Popper, že omenjeni Berlin, zgodovinarji Taylor, Trevor-Roper, Trevelyan, Deutscher in ne nazadnje tudi Carr. In večina med njimi ni polemizirala le s svojimi kolegi, temveč tudi s stališči britanske vlade in programi obeh političnih strank. Na koncu so se v zgodovino vendarle zapisale medsebojne polemike. Med njimi seveda tudi Carrova kritika Berlinove knjige *Historical Inevitability*, ki jo je nato v svoji knjigi objavil v poglavju o razmerju med zgodovino, znanostjo in moralo. Sam je bil namreč prepričan, da zgodovinarji šele naknadno oblikujejo t. i. neizogibne dogodke.

Glede na to, da gre za splošno znano resnico, nekoliko preseneča burni Berlinov odziv oziroma njegova poznejša nenaklonjena kritika knjige. Po poročilu Carrovega biografa Jonathana Haslama naj bi Berlin Carra v zasebnem pismu celo nagovarjal, naj besedilo pred knjižno objavo spremeni. Ne nazadnje se stališča siceršnjih dobrih znancev vendarle niso tako zelo razlikovala. Toda Carr je ostal zvest svojemu prepričanju, da vsako pisanje o preteklosti še ni zgodovinopisje. Že leta 1954 je v *The Times Literary Supplement* zapisal, da stvari, ki ne odsevajo določenega pomena, nima smisla brati, šest let pozneje pa (v istem časopisu) k temu dodal, da bi morali zgodovinarji »korakati pred naprednimi in razsvetljenimi gibanji, ne pa capljati za njimi« (Evans 2001, XIII). Nekoliko več razlik je mogoče zaslediti v njunem gledanju na vzgojno vlogo zgodovine. Carr je odločno nasprotoval temu, da bi

zgodovinopisje razumeli kot domoljubno dejanje, da bi v zgodovini iskali poseben pomen ali celo oblikovali vzorce preteklega dogajanja. Po njegovem mnenju bi nas morali zanimati »dejavniki« in »sile«, ki so vodili posameznike, zaradi česar so ga z druge strani (Berlin, Taylor, Trevor-Roper) obtožili determinizma. Edini, čigar kritiko je do neke mere sprejemal, je bil Isaac Deutscher, ki ga je prepričal, da je na koncu vedno zgodovinar tisti, ki vzpostavi »hierarhijo pomembnih vzrokov«, in ne nasprotno. Tudi pod njegovim vplivom je pozneje deloma spremenil svoj pogled na vlogo posameznika v zgodovini in Perryju Andersonu za *New left Review* priznal, da bi verjetno tudi Lenin, podobno kot pozneje Stalin, vztrajal pri enakem tempu industrializacije in kolektivizacije in glede na to tudi on spravil Sovjetsko zvezo v približno enako slab položaj. Bližje kot Berlin in Trevor-Roper mu je ne nazadnje prišel tudi Taylor, ki je v eni od polemik priznal, da vedenje o tem, od kod prihajamo, ne vpliva odločilno na to, kam gremo.

Kljub naštetemu pa niso mogli zanikati, da je znal stvari, o katerih je pisal, predstaviti domiselno, zabavno in kratkočasno, da ga je odlikoval tekoč in razumljiv slog ter da svojih bralcev ni skušal poučevati. In prav to je, kot sem izpostavil že v uvodnem delu, eden nepogrešljivih talentov javnega intelektualca. Podobno kot zavzemanje za javno dobro, pa naj bo to namenjeno spremembi zgodovinskega kurikuluma na elitnih univerzah[12] ali razširjanju prepričanja, da se zgodovinarji podobno kot vsi drugi preteklosti lotevamo na podlagi svoje »intelektualne prtljage«. In prav to je spoznanje, ki ga zgodovinarji nekdanje Vzhodne Evrope praviloma še niso sprejeli za svojega. To je še toliko očitneje, ko nastopajo v vlogi kvazijavnih intelektualcev. Poleg tega o tem še posebej zgovorno priča aktualni historični revizionizem, značilen za vse postsocialistične sredine od Talina do Sofije, v Sloveniji pa se še posebej očitno kaže v spremenjeni spominski pokrajini.

III

V ta okvir ne nazadnje spadajo tudi polemike pred vsakim praznovanjem obletnic, ki so tako ali drugače povezane z dogajanjem med drugo svetovno vojno. Na presenečenje vseh, ki s(m)o stavili na politično nekontaminirano interpretacijo preteklosti oz. se zavzemali za demokratizacijo zgodovinopisja, se je po koncu socializma zgodilo prav nasprotno. Na metodološki ravni smo soočeni s ponovno uveljavitvijo deskriptivnega podajanja preteklosti, ki poleg opisovanja dogajanja stavi predvsem na predstavitev osrednjih, skoraj izključno političnih, akterjev in dogodkov. Na ravni politike zgodovine pa imamo opravka kar z dvema procesoma in dvema pogledoma na interpretacijo preteklosti.

V okviru prvega je prišlo do ponovne nacionalizacije in ideologizacije preteklosti, za katero je značilna temeljita revizija, in ponovne kanonizacije politične interpretacije najbolj travmatičnih epizod iz obdobja 1941–1945 ali 1941–1991.

Na drugi strani se srečujemo s precejšnjim nezanimanjem, če ne celo izogibanjem nujnemu strokovnemu premisleku iste preteklosti. Še točneje, v delu politične tematizacije polpretekle zgodovine ta nastopa kot svojevrstna prepreka za prihodnji razvoj. Poleg tega znotraj poudarjanja, da je treba pogled usmeriti v prihodnost, in ne toliko v preteklost, zasledimo tudi ambicijo po ločevanju zgodovine odporniškega gibanja na zgodovino revolucije in na zgodovino narodnoosvobodilnega boja.

Eni in drugi usmeritvi sledijo občasne javne razprave, najpogosteje ob okroglih mizah, medijskih soočenjih in na bolj ali manj strokovnih simpozijih o zgodovi-

nopisju. Slednji se skoraj vedno sprevržejo v razpravo o politiki zgodovine in bistveno ne odstopajo od populističnih sloganov tipa »če želiš načrtovati prihodnost, moraš poznati preteklost«. K temu spada tudi obvezno postavljanje na »pravo stran zgodovine«, katerega pobudniki so bolj ali manj posrečeni posnemovalci vzornikov iz ZDA in Zahodne Evrope. Kot povsod drugod je tudi v Sloveniji med njimi največ politikov, novinarjev, akademikov in javnih intelektualcev različne provenience. Med akademiki prevladujejo sociologi in politologi, tu in tam kak komparativist in zgodovinar. Slednji so še posebej iskani pred obletnicami dogodkov, ki še posebej delijo slovensko javnost. Pri tem ne glede na to, da vsi nastopajo v imenu zgodovinske resnice, ta v resnici ne zanima nikogar. Vsi po vrsti namreč pozabljajo, da je preteklost treba obravnavati kot nekaj enkratnega, in ne kot »vzvratno projekcijo sedanjosti«, da zgodovina »nima praktične uporabnosti«, da »iz nje ni mogoče izpeljevati nobenih zakonitosti«, predvsem pa, da ne more biti kolektivna ali individualna terapija.

Slednja ambicija je bila namreč značilna za del slovenskega zgodovinopisja v drugi polovici devetdesetih, ko smo dobili prve, strokovno nekonsistentne, teoretsko neutemeljene in politično izrazito kontaminirane korekture najbolj travmatičnega dela slovenske preteklosti. Sistematični reinterpretaciji odporniškega gibanja v serijo »neskončnih ofenziv (slovenskih komunistov) proti lastnemu narodu« in primerjavi povojnega političnega sistema s »prizoriščem množičnega linča« ter nereflektiranemu prevajanju aktivnega sodelovanja z okupacijskimi silami v funkcionalno kolaboracijo oz. domoljubni antikomunizem, se je pridružilo še velikopoteznejše potvarjanje slovenske medvojne in povojne zgodovine. Običajnim razlagam, da je med letoma 1941 in 1945 šlo za »državljansko vojno partije proti Sloveniji«, so se pridružile nove in še radikalnejše trditve. »Nenehno državljansko vojno partije proti lastnemu ljudstvu« so tisti, ki zgodovinopisje redno zamenjujejo za politiko zgodovine, razširili na vsa leta socialistične Jugoslavije (1945–1990), ko naj bi »oborožena partijska država /.../ v najbolj grobih oblikah napada(la) lastno ljudstvo«, višek njihove falsifikacije preteklosti pa je nedvomno trditev, da je odporniško gibanje izmišljotina »nekdanjega partijskega mitomanskega delirija in iluzionizma« ter da po grozodejstvih »presega fašizem in nacionalizem«.

Za nameček je pred leti nemški pravni strokovnjak Dieter Blumenwitz (2005, 88) ugotovil, da »Nemčija pri kaznovanju jugoslovanskih odporniških borcev /.../ ni kršila mednarodnega prava«. Izidu Blumenwitzeve knjige je sledila obsežna polemika, ki jo je na strani zagovornikov historičnega revizionizma vodil Študijski center za narodno spravo (ŠCNS) pri Ministrstvu za pravosodje Republike Slovenije. Pri tem je bolj od napadov na vse, ki so podvomili o verodostojnosti tovrstne pravne interpretacije kot osnove za historiografsko revizijo dela preteklosti, pomembno, da je Slovenija s ŠCNS-jem dobila svojevrstno repliko *zgodovinske komisije* pri CK ZKS, ki je bila do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja ideološka usmerjevalka interpretacije sodobne zgodovine. Ali rečeno drugače, četrt stoletja po ukinitvi formalne instance za oblikovanje politike zgodovine smo v Sloveniji znova dobili institucionalni okvir za politično usmerjanje zgodovinopisja.

Posledica tega je ponovno in vse večje uveljavljanje nestrokovne razprave, ki omejuje manevrski prostor zgodovinopisja, v širši javnosti pa onemogoča avtonomno javno razpravo. Tako početje poleg tega ne vpliva samo na potek razprav, temveč narekuje značilnosti habitata, v katerem delujejo javni intelektualci.

Glede na povedano v zaključku še enkrat opozarjam na to, da se je v javnih razpravah, ki zadevajo preteklost, treba zavedati, da je zgodovina nenatančna veda, njen koncept vzročnosti pa pomanjkljiv, zaradi česar iz nje ni mogoče izpeljati nobenih zakonitosti. Ali, kot bi nadaljeval Huizinga, v njenem neskončnem in neenakomernem toku ni mogoče zaznati nobene obstojnosti, saj so vse, tudi najpreprostejše, stvari vedno nepregledno zapletene. To je po drugi strani tudi razlog za občasno »pešanje moči duhovnosti« in občasno »prevlado nezrelosti in vraževernosti«, zaradi česar se je avtor knjig *Jesen srednjega veka* in *Homo ludens* tik pred drugo svetovno vojno oglasil tudi kot javni intelektualec in bil zaradi tega med nemško okupacijo Nizozemske nekaj mesecev v koncentracijskem taborišču.

V svoji interpretaciji konkretnih zgodovinskih okoliščin kakor tudi znotraj rutinskih prizadevanj za popularizacijo zgodovine (Shapiro 2013, 3) se zgodovinarji v vlogi javnih intelektualcev morajo zavedati predvsem svoje »ideološkosti«, kar pomeni, da se morajo zavedati, komu je zgodovina, ki jo oblikujejo in predstavljajo, namenjena. Šele na podlagi refleksije lastnih epistemoloških podmen, idejnih usmeritev in konceptov lahko sploh razumejo vpliv konkurirajočih interpretacij preteklosti v vsakokratnem družbenem okolju.

V vsakokratnih javnih nastopih pa se morajo zgodovinarji ob povedanem še posebej zavedati dvojega: prvič, da so ideologije sestavni del vsakokratne javne govorice. Tudi javna diskusija je namreč samo eden od diskurzov, ki kot »nekontinuirana aktivnost« oz. kot »ritual« (Foucault 1986, 29) zastopa določeno idejno izhodišče. In drugič, da s pripravljenostjo na predstavljanje, in ne zgolj obrambo oz. diskreditacijo stališča sogovorca, lahko vzpostavljajo in širijo okoliščine/habitat javne razprave.

Opombe

1. Poudarek je seveda na razmeroma, saj v zgodovinopisju vse od sredine preteklega stoletja vsako načelno trditev spremlja tudi vrsta pomislekov. Podobno velja za oblikovanje sodobne javnosti in z njo institucije javnega intelektualca. Čeprav se strinjam s tistimi, ki menijo, da sta obe nastali šele z razširitvijo pismenosti in mehaniziranim načinom posredovanja informacij, na obstoj ideje o javni obravnavi najrazličnejših aspektov življenja določene skupnosti naletimo že v obdobju renesanse. In to ne samo na Apeninskem polotoku in ne le pri avtorjih, kot je Lorenco Valla, ki je razkrinkal Konstantinovo darovnico in s tem postavil temelje paleografiji, in ne le pri Angelu Polizianu, ki je trdil, da mora vsaka resna razprava temeljiti na vsem dostopnih dokumentih, temveč tudi pri avtorjih z juga Sredozemlja. Pri predstavnikih arabske renesanse. Pri ljudeh, kot je bil Muhammad Ibn Khaldum (1332–1406), ki je med prvimi opozoril na pomanjkljivosti »slepega zanašanja na posredovalce« informacij oz. na okužbo »duše /.../ s pristranskim nagnjenjem k določenemu nazoru ali veroizpovedi«. (Glejte tudi Luthar idr. 2006, 423.)

2. To bojazen je mogoče srečati že na začetku 20. stoletja, in to ne samo pri javnih intelektualcih samih, temveč predvsem pri zgodovinarjih, ki so v njih videli značilnost določenega časa. Eden najboljših avtorjev te vrste je bil George Macaulay Trevelyan, ki je ugotavljal, da se nekaj podobnega dogaja z zgodovinarji. »Žal nikoli ni bilo veliko zgodovinarjev z literarnim talentom, pravijo pa, da jih nikoli več ne bo« (prav tam, 533).

3. Tukaj mislim predvsem na avtorje, kot so bili David Hume, William Robertson, Edward Gibbon in Voltaire. Predvsem za slednjega velja vse, kar si pod pojmom javnega intelektualca sploh lahko predstavljamo. Ali, kot bi dejal Igor Grdina: »V intelektualni zgodovini zahodnega sveta bi težko našli pisca, ki je močneje zaznamoval svoj čas in bolj vznemiril /.../ svoje sodobnike (in) /.../ naslednike« (prav tam, 462).

4. Tukaj mislim predvsem na pisateljevo vlogo v Dreyfusovi aferi.

5. Pri tem se sklicujem na razpravo Floriana Bibra z graške univerze (glejte opombo 8).

6. »Če nameravaš poročati o zgodovini starega veka, te rotim, da izpustiš običajne tirade proti nekaterim osvajalcem« (Luthar 2006, 467).

7. Glede na to je razumljiva tudi Žižkova, na prvi pogled presenetljiva, samopercepcija, ki jo srečamo v njegovi knjigi *Living in the End Times*. Kljub temu da o njegovih idejah veliko bolj vneto razpravljajo v Buenos Airesu, New Yorku, Londonu, Sydneyju ali Tokiu, sam še vedno razmišlja tudi o percepciji svojega delovanja v Sloveniji. »I am attacked for being anti-Semitic and for spreding Zionist lies, for being convert Slovene nationalist and an unpatriotic traitor to my nation« (Žižek 2011, XIV). In še besedilo v opombi k citiranemu odlomku: »Golda Meir once said: 'We can forgive Arabs for killing our children. We cannot forgive them for forcing us to kill their children.' In a homologous way I am tempted to say: 'I can forgive those who attack me as a bad Slovene for what they are doing to me, but I can never forgive them for forcing me to act as representative of Slovene interest, thereby countering their primitive racism.'« (prav tam).

8. Na tem mestu kaže omeniti, da imajo javni intelektualci na različnih koncih sveta precej različne predstave o vplivu svojih kolegic in kolegov v različnih okoljih. Del ameriške akademske javnosti, na primer, je prepričan, da je v Evropi bistveno več javnih intelektualcev, medtem ko njihovi sogovorci v vzhodnem in jugovzhodnem delu kontinentalne Evrope mislijo prav nasprotno. Na tem mestu se sklicujem na javno tribuno na univerzi Columbia, ki so jo med 18. in 20. aprilom 2013 organizirali prireditelji zadnje konference ASN (Association for the Study of Nationalities). O vlogi in pomenu javnih intelektualcev v sodobnem svetu so se ob tej priložnosti soočili naslednji sogovorci: dozdajšnji urednik ASN Papers politolog Florian Biber (Univerza v Gradcu); zgodovinar Timothy Snyder (Univerza Yale), pravnica Katherine Fleming, zgodovinarka Holy Case (Univerza Cornell), pravnica Kim Shepple in upokojeni profesor zgodovine na univerzi Columbia Istvan Deak.

9. Če zanemarimo poučevanje javnosti, potem po Trevelyanovem mnenju nimamo več kaj početi. Zgodovinarji bi kot javni intelektualci morali »vzgajati duha državljana zato, da bi bil sposoben 'pravilnega pogleda na politična vprašanja'« in s tem pomagati preganjati predsodke (Luthar idr. 2006, 528).

10. Tudi na tem mestu se vračam k Trevelyanu, ki je že na začetku 20. stoletja opozarjal na razliko med površnim komentiranjem in »učinkovito pripovedjo o /.../ dejstvih« (Luthar idr. 2006, 530). Vsakdo, ki se loti poglobljene analize nekega pojava ali procesa, mora po njegovem mnenju »sam nalomiti kamne in jih zlagati z lastnimi rokami«. S tem je mislil na mukotrpno delo pri zbiranju, preverjanju podatkov in umeščanju v širši kontekst, saj mora v analizi, ki nastane, »vsak stavek /.../ zveneti v soglasju z zbranimi dejstvi« (prav tam, 531). Resnica namreč ni, tako Trevelyan, »siva, pač pa je črna tu in bela tam«, nič pa »tudi ni črno ali belo, pač pa postane tako z razmišljanjem« (prav tam, 532).

11. E. H. Carr, Victorian History, *The Times Literary Supplemet*, 19. junij 1953, tukaj povzeto po R. J. Evans, Introduction, v: E. H. Carr, *What is History?*, Houndmills 2001, str. XIII (v nadaljevanju R. J. Evans).

12. Prav njemu namreč pripisujejo največ zaslug za to, da so se tudi tako tradicionalne šole, kot sta Oxford in Cambridge, odločile za uvedbo novih vsebin ter za razširitev historičnega programa tudi na študij zgodovine neevropskega prostora. Ne glede na to, da je njegov predlog štiri leta romal do vodstva njegovega kolidža, je to na koncu vendarle odprlo vrata tudi seminarjem iz kitajske, indijske in afriške zgodovine, pozneje pa so jim sledili še seminarji iz kulturne, socialne zgodovine ter zgodovine spolov. Tudi zato se je večina zgodovinarjev, ki so bili priče tej radikalni spremembi dodiplomskega študija zgodovine v Veliki Britaniji, v polemiki med njim in Geoffreyjem Eltonom postavila na njegovo stran. Slednji je namreč v svoji knjigi *The Practice of History* trdil, da bi na angleških univerzah morali poučevati samo angleško zgodovino.

Literatura

Banner, James M. ml. 2012. *Being a Historian. An Introduction to the Profesional World of History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blumenwitz, Dieter. 2005. *Okkuaption und Revolution in Slowenien (1941- 1946).* Dunaj: Boehlau Verlag.

Bock, Petra, in Edgar Wolfrum. 1999. *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik in Internationalen Vergleich.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Brodar, Mitja. 2009. *Stara kamena doba v Sloveniji.* Ljubljana: samoizdaja.

Burke, Peter. 1969. *The Renessance Sense of the Past.* London: Edward Arnold.

Carr, Edward H. 2009. *Kaj je zgodovina?* Ljubljana: Studia Humanitatis.

Charier, Roger. 1988. *Cultural History Between Practice and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Collini, Stefan. 2002. 'Every Fruit-juice Drinker, Nudist, Sandal-wearer ...': Intellectuals as Other People. V: H. Small (ur.), *The Public Intellectual*, 203–223. Oxford: Blackwell.

Evans, Richard J. 2001. Introduction. V: E. H. Carr, *What Is History?*, ix–xlvi. Basingstoke: Palgrave.

Foucault, Michel. 1986. *Von Licht des Krieges zur Geburt der Geschichte.* Berlin: Merve Verlag.

Huizinga, Johan. 1973. Idea of History. V: F. Stern (ur.), *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, 289–303. New York: Random House.

Jenkins, Keith. 1995. *On What Is History*. London: Routledge.

Luthar, Oto, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj, Gregor Pobežin. 2006. *Zgodovina historične misli od Homerja do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC.

Shapiro, Gary. 2013. Historians Seek to Widen Their Public Reach. *The Record*, 25. april. New York: Columbia University. <http://news.columbia.edu/oncampus/3136>

Trevelyan, George Macaulay.1903. *Clio: A Muse and Other Essays*. London, New York: Longmans Green & Company.

Žižek, Slavoj. 2011. *Living in the End Times*. London: Verso.